

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY IJOD QILGAN DAVRDAGI IJTIMOY-LISONIY VAZIYAT

Masharipov Mansurbek Masharipovich, Urganch innovatsion universiteti prorektori, dotsent, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

THE SOCIAL-LINGUISTIC SITUATION DURING MAHMUDKHOJA BEHBUDI'S CREATION

Masharipov Mansurbek Masharipovich, vice-rector of Urgench Innovative University, associate professor, doctor of philosophy in philology

СОЦИАЛЬНО-ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ПЕРИОД ТВОРЧЕСТВА МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ

Машарипов Мансурбек Машарипович, проректор Ургенчского инновационного университета, доцент, доктор философии по филологическим наукам

<https://orcid.org/0009-0001-6582-6239>

e-mail:

mansurbekmasharipov@urgiu.uz

Annotatsiya: Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodi va faoliyatining davr ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy hayotiga ta‘siri yuqoriligi, keyingi yillarda adib ijodi va faoliyati bo‘yicha pedagogika, falsafa, tarixshunoslik fan sohalarida ham salmoqli tadqiqotlarning yuzaga kelganligini o‘rganilish darajasi.

Kalit so‘zlar: uslubiy xoslanganlik, leksik-semantik munosabat, ma‘nodoshlik, tasviriy vosita, hissiy-ta‘siriy bo‘yoq, sinonim dublet, adabiy me‘yor.

Abstract: The level of study of the high impact of Mahmudhoja Behbudi's work and activity on the social, political, and spiritual life of the time, and the fact that in the following years significant researches on the writer's work and activity in the fields of pedagogy, philosophy, and historiography have occurred.

Key words: stylistic specificity, lexical-semantic relationship, semantics, visual means, emotional-affective color, synonymous doublet, literary norm.

Аннотация: Высокое влияние творчества и деятельности Махмудходжи Бехбуди на общественно-политическую, духовную жизнь эпохи, уровень изучения творчества и деятельности писателя в последующие годы привели к появлению значительных исследований в области педагогики, философии, историографии.

Ключевые слова: стилистическая специфика, лексико-семантическая связь, семантика, изобразительная среда, эмоционально-аффективная окраска, синонимический дублет, литературная норма.

KIRISH. Turkiston jadidlarining ma‘naviy Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodi va faoliyatining davr yo‘lboshchisi, serqirra ijod sohibi bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy hayotiga ta‘siri yuqori

bo'lgan. Bu keyingi yillarda adib ijodi va faoliyati bo'yicha pedagogika, falsafa, tarixshunoslik fan sohalarida ham salmoqli tadqiqotlarni yuzaga keltirdi¹.

O'zbek tilshunosligida jadid ma'rifatparlarining tilshunoslik merosi, ular yaratgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlarning til xususiyatlarini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, olingan ilmiy natijalar o'zbek milliy tilining XIX asrning oxiri XX asr boshlarida publitsistikaning asosini tashkil etuvchi davr adabiy tilining muhim lisoniy xususiyatlari haqida yetarlicha tasavvur bera olmaydi. Zero, "Biz qadimiy va boy tariximizni, ayniqsa, g'oyat og'ir sharoitda ilm-ma'rifat, inson erkinligi, xalq ozodligi, Vatanga, milliy qadriyatlarga mehr va sadoqat g'oyalarini dadil ko'tarib chiqqan jadid bobolarimiz faoliyatini yanada chuqur o'rganishimiz lozim"².

Bunday muhim nazariy va amaliy ahamiyatga molik muammoning hal etilishida ma'rifatparvar jadid adiblari tomonidan yaratilgan barcha janrdagi asarlarning lingvistik tadqiqini amalga oshirish lozim bo'ladi. Jadid davri publitsistik asarlarining tili o'sha davr adabiy tili leksikasi hamda terminologiyasi rivojiga qo'shilgan munosib hissa, uni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish XX asrning 20-30-yillar davri o'zbek adabiy tilining rivojlanish va boyish tendensiyalarini belgilashda muhim va munosib material bera oladi.

XX asr boshidagi o'zbek adabiy tili qanday bo'lishi haqida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli fikrlar bildirilgan. Bir guruh ziyolilar adabiy til eski o'zbek tilidek murakkab, kitobiy til bo'lishini targ'ib qilishsa, boshqa guruh ziyolilar tilning jonli xalq tiliga yaqin, sodda va tushunarli bo'lishi tarafdori bo'lgan.

¹ Ахророва З. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг педагогик қарашлари ва маърифий-амалий фаолияти: Пед. фан. номз. дисс... – Тошкент, 1997; Амриддинова Д. Самарқанд жадидчилигининг ижтимоий-фалсафий асослари: Фалсафа фан. номз. дисс... – Тошкент, 2006; Долимов У. Жадид мактаблари: уларда она тили ва адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий ҳамда амалий асослари: Пед. фан. докт. дисс... – Тошкент, 2008; Ражабова Д. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масалалари (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фан.

Birinchi nuqtayi nazar tarafdorlari ikkinchi nuqtayi nazar tarafdorlarini adabiy tilni "avomcha, ko'cha tiliga yaqinlashtirish"da ayblashgan. "Oyna" jurnalida berilgan bir maqolada shunday fikrlar bor: "Oyna" g'a sizning tilingiz Turkistonda adabiy erdi, yozgan tarix, jug'rofiya, insho va so'zga nashr tahlilotingiz adabiy tilg'a o'xshash erdi, ammo "Oyna" tilini avomcha va ko'chacha qilib yuboribdur. Muni avom o'qusaydur, ahli ilm va adabiyot oshuqlari o'qiydur. Fikri ojizimcha, bir oz adabiyroq yozilib hamda faniy va ilmiy nimarsalar ko'proq yozilsa erdi".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ko'rinadiki, mazkur davrda adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirish, uning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi hamda lug'at tarkibiga milliy tus berish harakati dastlabki davrda butun turkiy olamni birlashtirish, umumturkiy adabiy til va adabiyotni yaratish ishi bilan qo'shilib ketgan. Biroq keyinchalik Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Qayum Ramazon, Ashurali Zohiriy, Elbek, Cho'lpon singari jamiyat peshqadam ziyolilari umumturkiy tilni yaratish g'oyasi sarob ekanligini, har qaysi turkiyabon xalqning o'ziga xos til unsurlari borligini, ularni umumlashtirib orqaga qaytarib bo'lmasligini tushunib yetadilar va shular qatorida yangi o'zbek adabiy tilini o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida jonli xalq tili negizida yaratish harakatida bo'ladilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'z lisoniy qarashlarida ona tilining mavqeyi va maqomini tiklash, kuchaytirish tarafdori bo'ldi. Ona tilining mavqeyi va obro'sini ko'tarishda ta'limni asosiy vosita deb bildi va o'z navbatida, ta'limni maktab va madrasalarda ona tilida olib borish g'oyasini ilgari

номз. дисс... – Тошкент, 2003; Нишонова Г. Ўзбек публицистикасининг шаклланиши ҳамда ривожланишида "Ойна" журналининг ўрни ва аҳамияти: Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2008; Ашурова Х. Самарқанд жадидларининг ижтимоий-сиёсий қарашлари (XX асрнинг биринчи чораги): Фалсафа фан.номз. (PhD) дисс... – Самарқанд, 2020.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. – Тошкент, 2022 йил 28 декабрь // www.uzlidep.uz/news-of-party.

surdi. Bu uning ilmiy fikrlarida, publitsistik maqolalarida o'z ifodasini topgan.

Behbudiy fikricha, adabiy tilni me'yorlashda, avvalo, tilning o'z ichki imkoniyatlariga murojaat qilish kerak, o'rni bilan boshqa tillardan ehtiyojga ko'ra so'z o'zlashtirish mumkin. Adib dastlab panturkizim ta'sirida bo'lgan bo'lsa-da, yangi o'zbek adabiy tilini mazkur davrda zamonaviy rivojlanish bosqichida bo'lgan usmonli turk, tatar, ozarbayjon tillari asosida emas, balki asrlar davomida shakllanib, o'z takomilini topgan, sodda va tushunarli bo'lgan xalq jonli tili asosida yaratish tarafdori bo'ldi.

Mustaqillik yillarida Behbudiy shaxsi, faoliyati, ijodiy merosini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ular qatorida B.Qosimov³, A.Aliyev⁴, Sh.Rizayev⁵, S.Avazov⁶, H.Saidov⁷larning tadqiqotlarini alohida ta'kidlash lozim bo'ladi. Shuni qayd etish lozimki, B.Qosimov, A.Aliyev, Sh.Rizayev, S.Avazovlar tadqiqotlarida Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodi asosan adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilgan bo'lsa, H.Saidovning monografik tadqiqotida Behbudiy ijodi va faoliyati jurnalistik nuqtayi nazardan tahlil qilinib, uning muharrirlik va noshirlik faoliyatiga munosib baho berilgan.

MUHOKAMA. Adibning o'zbek publitsistik uslubi rivojidagi xizmati uning tilga ijodiy yondashganligi, publitsistik uslubga xos bo'lgan hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash, o'quvchini bunga ishontirish, his-tuyg'ulariga ta'sir etish, tashviqot-targ'ibot hamda shu maqsadga muvofiq holda tilning hissiy-ta'siriy vositalaridan o'rinni foydalanganligi bilan belgilanadi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning tilshunoslik faoliyati va u yaratgan badiiy asarlarning lingvistik xususiyatlari o'zbek tilshunosligidagi ba'zi ishlar istisno qilinsa, mukammal darajada tadqiq etilgani yo'q. Jumladan, akademik G'.Abdurahmonov⁸ o'z maqolasida adib asarlarining umumiy lingvistik xususiyatlari, lug'aviy tarkibi va uning XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatishga harakat qilgan bo'lsa, F.Bojobonov⁹ o'z tadqiqotida jadidchilik vakillari yozgan dramalarning o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishidagi rolini Behbudiy va Avloniy asarlari leksikasi misolida baholashga intilgan.

NATIJALAR. Tadqiqotchi D.Rahmatova¹⁰ tomonidan Mahmudxo'ja Behbudiyning lingvistik ta'limoti, asarlarining til va uslub xususiyatlari o'rganilar ekan, ishda asosan tadqiq obyekti sifatida adibning "Padarkush" dramasi hamda "Kitob ul-atfol" o'quv darsligi, qisman publitsistik maqolalari ("Samarqand" gazetasi va "Oyina" jurnalidagi) tahlilga tortiladi. Bu ishlar adibning tilshunoslik merosi, o'zbek milliy tili va uning asosini tashkil etuvchi o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi xizmati, publitsistik asarlarining lingvistik xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin.

Mahmudxo'ja Behbudiy ijod etgan davrdagi sotsiolingvistik sharoit adib yaratgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlar tilidagi lisoniy xususiyatlarning sabab va ildizlarini topish va anglashga imkon beradi. O'zbek adabiy tilining mazkur davri ijtimoiy-siyosiy va lisoniy jihatdan juda murakkab edi. Ijtimoiy-siyosiy muammolar, ta'lim-tarbiya, maorif masalalari kun tartibida turgan ushbu davrda milliy til, adabiy tilga munosabat, tilni davr talablariga

³ Қосимов Б. Маслақдошлар. – Тошкент: Шарк, 1995.

⁴ Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. – Тошкент: Хазина, 1994.

⁵ Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарк, 1997.

⁶ Авазов С. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижодий мероси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.

⁷ Саидов Ҳ. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.. – Тошкент, 2002.

⁸ Абдурахмонов Ф. Бехбудий ва унинг ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги хизматлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995.

⁹ Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002.

¹⁰ Раҳматова Д. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг лингвистик таълимоти, асарларининг тил ва услуб хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Самарқанд, 2022.

moslash, uning umummilliy adabiy til sifatidagi rivojlanish yo'llarini belgilash kabi murakkab nazariy va amaliy, milliy va ma'rifiy muammolar kun tartibida ustuvorlik kasb etardi. Adib yuqorida ta'kidlangan murakkab davrda ijod qildi. Mazkur davr adabiy tiliga baho berar ekanmiz, kuzatishlar asosida XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o'zbek milliy tilining quyidagi ijtimoiy tarmoq va ko'rinishlari mavjudligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi.

Behbudiy maqolalarida ijtimoiy-siyosiy mavzularni yoritish, "usuli jadid" maktablarida dunyoviy bilimlar berish, ilgari surilayotgan dunyoviy fanlar haqidagi ma'lumotlardan o'quvchilarni xabardor qilishni maqsad qilgan ekan, mavzuga oid maxsus ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va boshqa fan sohalariga oid terminologiyadan unumli foydalanadi. "Turkistonda islohot", "Ilmning foydasi", "Jug'rofiya ilmi", "Islohi tahsil", "Ikki emas, to'rt til lozim", "Til masalasi" kabi maqolalarida turli terminosistemalarga oid birliklarning keng qo'llanganligini kuzatish mumkin. Bu holat leksik va grammatik birliklarning publitsistik nutq va uslubga mos tarzda funksional xoslanishining shakllanish jarayonini ko'rsatadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy milliy matbuot masalasiga millat vazifasi deb qaraydi. Shu bois 1903-yildan turli matbuot nashrlarida ishtirok eta boshlaydi. Jumladan, "Turkiston viloyatining gazetisi"da "Samarqanddan maktub" nomi ostida uning ilk maqolasi e'lon qilinadi. Keyinchalik "Ulfat", "Vaqt", "Sho'ro", "Irshod", "Toza hayot", "Mehnatkashlar tovushi", "Hurriyat", "Najot", "Ulug' Turkiston", "Samarqand", "Tujjor", "Oyina", "Tarjumon" nashrlarida o'z maqolalari bilan ishtirok etadi. Hoji Mu'inning aytishicha, vaqtlilik matbuotda uning 200 ga yaqin maqolalari

bosiladi¹¹. Bu kabi nashriyot va vaqtlilik matbuot ishlarining jadal faollashuvi hamda 20-30-yillarda o'zbek jadid adiblari ijodida badiiy publitsistikaning keng o'rin olishi adabiy tilda publitsistik uslubning shakllanishi uchun asosiy omil bo'lishi, adibning mazkur janrdagi ijod namunalari o'zbek publitsistik uslubining shakllanishi va taraqqiyotiga muayyan darajada xizmat qildi.

XULOSA. Umuman olganda, Mahmudxo'ja Behbudiyning publitsistik faoliyati XX asr boshlaridagi yangi o'zbek adabiy tilining shakllanish davriga, til birliklarining me'yorlashishidek murakkab jarayonga, ya'ni "eskilik" bilan "yangilik" o'rtasida kurash borayotgan bir davrga to'g'ri keldi. Tildagi me'yorlik ko'rinishlarning tanlana borishi, davr adabiy tilini shakllantirish ishiga Mahmudxo'ja Behbudiy ham publitsistik asarlarining tili va uslubi orqali sezilarli hissa qo'shdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Авазов С. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижодий мероси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.
3. Саидов Х. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.. – Тошкент, 2002.
4. Абдурахмонов Ғ. Бехбудий ва унинг ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги хизматлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995.
5. Бобожонов Ф. Ўзбек жаҳид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002.

¹¹ Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. 2-жилдлик. 1-жилд. (нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад). – Тошкент: Akademnashr, 2018. –Б.80.